

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
35

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
35

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

35

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 35, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 320 էջ (ներդիր 8 էջ):*

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ARCHAEOLOGY
АРХЕОЛОГИЯ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԳՅԱՆ*, ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ**

DOI:10.57155/IVUS6931

ՍԱՆՏԻՄԵՆԻ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ-ԻՃԵՍԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆՆԵՐԸ
ՉԱՐՔԱՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Սանտիմենի, Կյուրիկյաններ, Զաքարյաններ, Իշխաններ, դամբարան, տապանաքարեր, պեղումներ, գտածոներ, հնագիտություն, ճարտարապետություն:

Մուտք

Հայոց իշխանների և արքաների իրենց հայրենի տիրույթներում վերջին հանգիստը գտնելու ցանկությունը արտահայտված է մի շարք փաստերով: Մասնավորապես, Սահակ Պարթևի մահանալուց հետո, ըստ Մովսես Խորենացու. «զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւագապետին նորին Երեմիայի հանդերձ աշակերտակցօքն և տիկնաւն Մամիկոնեից սորին նուաւ որում անուն էր Դստրիկ կին Վարդանայ ստրատելատի՝ տարեալ հանգուցին յիւրեանց գիւղն յԱշտիշատ, որ է ի գաւառին Տարօն»¹: Փավստոս Բուզանդն էլ վկայում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակեսի մարմինը Ծովքից տարան Եկեղյաց գավառ և թաղեցին իր հոր կալվածքի թիւ ավանում²: Ըստ ավանդության, Ավարայրի ճակատամարտի նահատակներից Տաճատ Գնթունու մարմինը ևս ամփոփել են իր տիրույթներում՝ Զովունիի Սուրբ Վարդան եկեղեցում³:

* Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, հնագիտական խմբի ղեկավար, hnagetyan18@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 12, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 30, 2023:

** ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, պ.գ.թ., dianamirijanyan@gmail.com

¹ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխ. Մ. Աբեղյան և Ս. Յարության, Տփղիս, Արագածոտնի մարզի Մանգակաբերդի Մարտիրոսեանցի, 1913, էջ 356:

² Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 2015, էջ 13:

³ Ա. Տեր-Մինասյան, «Միանալ եկեղեցի-վկայարանները վաղմիջնադարյան Հայաստանում», Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, խմբ. Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան, Երևան, 2001, էջ 264:

Բագրատունյաց շրջանից սկսած հստակ է, որ իշխանական և արքայական տներն ունեին իրենց հոգևոր կենտրոնները, որտեղ և թաղվում էին: Գավիթներն ի հայտ եկան 10 դ.-ից, դրանց մի շարք գործառույթների մեջ ներառվեց նաև մեմորիալ դերը՝ այդպիսով դառնալով աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավի տապանատունը⁴:

Արդեն 13-րդ դ. իշխանական տներն իրենց համար վանքային համալիրների կազմում կառուցում են առանձին տապանատներ՝ նախատեսված միայն իշխանական տան անդամների համար, ինչպես օրինակ Պոռշյանների հանգստարանը Գեղարդավանքում⁵, Օրբեյաններինը՝ Նորավանքում⁶, Մամիկոնյան-Համագասպյաններինը՝ Բարձրաքաշում և այլն: Նորավանքում գավիթի կառուցման մասին հիշատակում է պատմիչ Ստեփանոս Օրբեյանը, ըստ որի, 1261 թ. Ամբաստը Նորավանքում կառուցում է հրաշակերտ մի ժամատուն՝ իր նախնիների գերեզմանների վրա⁷: Կ. Մաթևոսյանը հստակեցնում է, որ Սյունյաց պատմիչի հիշատակած գավիթը կից է Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցուն, այլ ոչ Ս. Կարապետին⁸:

Ըստ արձանագրության, Նորավանքի Օրբեյանների տապանատունը կառուցվել է 1275 թ. Տարսայիճ Օրբեյանի կողմից, իր եղբայր Ամբատի համար, որը մահացել էր 1273 թ. Թավրիզում, նրա աճյունը բերվել էր Նորավանք, այնուհետև տեղափոխվել տապանատուն⁹:

ՍԱՆԱՀԻՆԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ: 979 թ., Ամբատ Տիեզերակալի հրովարտակով Սանահինի վանքը հռչակվում է եպիսկոպոսանիստ, միաժամանակ դառնալով Կյուրիկյան թագավորության հոգևոր կենտրոնը: Ուստի պատահական չէ Կյուրիկյան իշխանների ցանկությանը՝ մահվանից հետո ևս վայելել Սանահինի հովանավորությունը:

10-րդ դարում Սանահինում է հուղարկավորվում Լոռիի թագավորության հիմնադիր Գուրգեն (Կյուրիկե) Բագրատունին, որի տապանաքարը գտնվում է վանքի բակում, Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատի տակ (նկ. 1)*: Տապանը եռանկյունաձև է, վերին անկյունային հատվածն ունի գեղեցիկ մշակում և երկու տողից բաղկացած արձանագրություն (նկ. 2).

⁴ Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 160:

⁵ Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 307:

⁶ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիճագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 18-23:

⁷ Ստեփանոս Օրբեյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 331:

⁸ Կ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 12-17:

⁹ Ստեփանոս Օրբեյան, էջ 334-335:

* Հոդվածի նկարները տես ներդիրում:

**ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԳՈՐԳԷՆԱ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ,
ՈՐԴԻ ԱՇՈՏՈՅ ՈՂՈՐՄԱԾԻՊ՝**

Գուրգեն թագավորը մահացել է 989 թ., ըստ Զալալյանցի՝ այստեղ թաղված է եղել նաև Գուրգենի ավագ որդին՝ Դավիթ Անհողինը, սակայն ցավոք, այժմ որևէ հստակ փաստ չկա այդ մասին: Ըստ Զալալյանցի՝ գերեզմանի վրա հնում երկկամար խորան-վկայարան է եղել, որը 1836 թ. քանդել է Հարություն եպիսկոպոս Բարսեղյանցը¹¹: Վանքի շրջապարսպի հարավարևելյան եզրում սրբատաշ բազալտով XIX դ. վերջում կառուցված դամբարանը պատկանում է Արղուժյան-Երկայնաբազուկներին, որոնք համարվում են Զաքարյանների ժառանգորդը, և պատահական չէ, որ հանգստարանի համար ևս շարունակել են Զաքարյանների ավագույթը՝ ամփոփվել Սանահինում (Հուլավույան տիրապետության ժամանակ Զաքարյանների տոհմը իլխանների արքունիքում կոչվում էր «Արղուժ», որը հոմանիշ է Մխարգրձելի տոհմանվան և նշանակում է «երկայնաբազուկ»): 18-րդ դարի վերջին, երբ Սանահինի կալվածատեր Մխարգրձելիները մտան ռուսական ազնվականության շարքերը, ստացան Արղուժյան-Երկայնաբազուկ ազգանունը):

Զաքարյանների տապանատունը: Զաքարյաններն իրենց ստեղծած պետությանը համարելով Բագրատունիների իրավահաջորդը, միաժամանակ շարունակեցին ամփոփվել Կյուրիկյան Բագրատունիների հողեր կենտրոնում (նկ. 3-5): Զաքարյանների դամբարանը գտնվում է համալիրի պարսպապատ հատվածից դուրս, կենտրոնական հուշարձանախմբից մոտ 60 մ հարավ-արևելք, Ս. Հակոբ եկեղեցուց արևմուտք¹²: 2019 թ. պեղվել են Ս. Հակոբ, Ս. Հարություն եկեղեցիների¹³, իսկ 2021-2022 թթ., Զաքարյանների տոհմական դամբարանի հարակից տարածքներն ու հուշարձանախումբ տանող ճանապարհի հատվածը: Դամբարանը բավականին բարդ ճարտարապետական լուծումներով կառույց է, որում ընդգծվում են մի քանի շինարարական փուլեր: Այն կարելի է բաժանել երկու հիմնական հատվածների: Արևելյան մասը, որ կառույցի վաղագույն հատվածն է, ցածրանիստ թաղակապ սրահ է արևմուտքից լայն բացվածքով, արևելքից՝ սահմանագատված խաչքարերով: Դեռևս 19-րդ դարասկզբի հեղինակ Հով-

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆազարյան, Ս. Սաղունյան, Երևան, 2012, էջ 101, № 174:

¹¹ Ա. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1842, էջ 10:

¹² Դամբարանի և հարավարևելյան հուշարձանախմբի մյուս կառույցների հնագիտական ուսումնասիրություններն ու պեղումները բաղկացուցիչ մասն են ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի դեսպանատան դրամաշնորհով անցկացվող խոշոր ծրագրի (պատվիրատու՝ «Հայկական հուշարձաններ վերականգնող ճարտարապետների հայկական ասոցիացիա»), ըստ որի նախատեսվում էին հուշարձանների վերականգնում և տարածքի բարեկարգում:

¹³ Ա. Նալբանդյան, «Նորահայտ տապանագրեր Սանահինից», Հայագիտության հարցեր, հ. 1 (25), Երևան, 2022, էջ 161-177:

հաննես Արիմեցին, խոսելով Սանահինի հիմնադրման մասին, ասում է, որ այն սկզբնավորվել է 4-րդ դարասկզբին, և կարծիք է հայտնում, որ Զաքարյան տոհմի տապանատան արևելյան կողմում գտնվող ավերակները այդ հնագույն եկեղեցուն են պատկանում: Կարո Աաֆադարյանը միանգամայն իրավացիորեն մերժում է այդ տեսակետը, ընդգծելով, որ նման ճարտարապետական հորինվածք ունեցող, այսինքն արտաքուստ ուղղանկյուն և ներքուստ խաչաձև գմբեթավոր տաճարը չի կարող 4-րդ դարի լինել, նա այն թվագրում է 11-12-րդ դդ.¹⁴: Ճարտարապետ Հովհաննես Խալփախչյանն արդեն, Զաքարյանների դամբարանի արևելյան հատվածի կառուցվածքը թվագրում է 10-11-րդ դդ.¹⁵: Վերջին տարիների պեղումների արդյունքում հստակեցվեց դամբարանի արևելյան հատվածի ճարտարապետությունը, և կարևոր հայտնագործություններով լրացվեցին նախորդ ուսումնասիրողների կարծիքները: Սրահի այս հատվածի երկու կողմերում կան մեկական, հատակագծում ուղղանկյուն հիմքերով, կլոր հատակագծով, գմբեթավոր մատուռներ, որոնք մուտքեր են ունեցել արևմտյան կողմից: Այս երկու մատուռների արանքում, այսինքն թաղակիր սրահի վրա, երկրորդ հարկում, եղել է ուղղանկյուն մատուռ՝ արևելյան կողմում խորանով: Կենտրոնական ուղղանկյուն մատուռը ժամանակագրորեն ավելի ուշ է, քան կողային երկու կլոր մատուռները, ինչը հատկապես ակնհայտ է դառնում այն հանգամանքով, որ դրա երկու կողմերում արված կրաշաղախով և մանր քարերով լիցքի հետևանքով փակվել են հյուսիսային մատուռի դեկորատիվ զույգ որմնասյուներն ու քանդակագարդ որմնախարիսխները, որոնք, ի սկզբանե, անկասկած պետք է երևային: Մատուռի մուտքը եղել է հարավից, որին մոտեցել են հարավում արված աստիճանահարթակով:

Երեք մատուռներն էլ կիսավեր վիճակում են. հյուսիսային մատուռից պահպանվել են հիմքերն ու հարավային պատը, հարավային մատուռից՝ միայն հիմքերը, իսկ կենտրոնականից՝ միայն արևելյան պատի մի հատված: Պատերի շաղախի մեջ առկա խաչքարերի և կավե սալիկների բազմաթիվ բեկորները վկայում են, որ մատուռներն ինչ-որ ժամանակ ենթարկվել են վերանորոգումների:

Արևմտյան հատվածը, ինչպես մուտքի բարավորին պահպանված շինարարական արձանագրությունն է վկայում, կառուցվել է 1189 թվականին Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների կողմից¹⁶: Վերջիններս ընդարձակել են այն, վերածելով տոհմական դամբարանի և իրենց հոր՝ Սարգսի աճյունը ամփոփել են կառուցված հին արևելյան հատվածի կամարի ներքո, որտեղ հետագայում ավելացվել է ևս երկու տապանաքար: Ըստ Անանիա Սեբաստացու ժամանակագրու-

¹⁴ Կ. Աաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 9-10:

¹⁵ Օ. Халпахчычн, Архитектурные ансамбли Армении, Москва, 1980, с. 193.

¹⁶ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 107, արձ. № 194:

թյան, այստեղ թաղվել է նաև Զաքարե Զաքարյանը¹⁷: Երեք տապանաքարերի արևելյան կողմում կանգնած են եղել խաչքարեր, որոնցից այժմ պահպանվել է Սարգսի հիշատակին կանգնեցված արձանագիր, շքեղ խաչքարը¹⁸, իսկ մյուսներից մնացել են միայն պատվանդանները: Արևմտյան հատվածը կանգուն է ամբողջությամբ, շարված է բազալտի սրբատաշ քարերով, կիսազլանաձև թաղով և երկթեք տանիքով ու ծածկասալերով սրահ է, որտեղ թաղված են Զաքարյանների շառավիղները՝ Արղուիթյան-Երկայնաբազուկների տոհմի 17-19-րդ դդ. ներկայացուցիչները:

Դամբարանի ժամանակագրորեն տարբեր երկու մասից լինելու հանգամանքը չէր կարող աննկատ մնալ մեծ հայագետ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցի համար, որը նշում է, որ դամբարանը բաղկացած է հին և նոր երկու մասերից, որոնցից հնում ամփոփված են Սարգիսը, Վահրամը և Զաքարեն: Նա ավելացնում է նաև, որ հին հատվածի վրա կա երեք փոքր խորան¹⁹:

Ազգագրագետ Լալայանը նույնպես նշում է, որ կամարակապ փոքր սրահը գտնվում է երեք մատուռների տակ, որոնք նա նկարագրում է հետևյալ կերպ. «սա բաղկացած է մի երկար և կամարաձև, կողքերին մի մի կլոր և գմբեթավոր փոքր մատուռներից»²⁰:

Ղաֆաղարյանը նշում է, որ արևելյան, այսինքն՝ բուն տապանատունը, ունի վերին հարկ, որը «մի փոքր մատուռ է»: Նա նաև ավելացնում է, որ արևելյան կրկնահարկ հատվածն ավելի հին է և կարող է կառուցված լինել մի քանի տասնամյակ առաջ²¹:

Հ. Եղիազարյանը նույնպես նշում է, որ արևելյան ցածր թաղով հատվածի «տանիքին եղել է փոքր մատուռ՝ արևելյան կողմում փոքր սեղանով», իսկ դրա երկու կողմերում գտնվող կլոր հատակագծով կիսավեր շինությունների իսկությունը պարզաբանված չէ²²:

Ըստ Խալփախչյանի, որին և մեջբերում է Շախկյանը. «արևելյան սրահի վրա՝ առանցքային տեղադրությամբ, և երկու կողմերում՝ սիմետրիկ, ավելի ցածր դիրքով գտնվել են մատուռներ, միջինը հատակագծում՝ ուղղանկյուն, եզրայինները՝ կլոր, երկաստիճան»²³:

Ինչպես տեսանք, ուսումնասիրողները բոլորն էլ հակված են այն մտքին, որ դամբարանի երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերը համաժամանակյա չեն և

¹⁷ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1956, էջ 136:

¹⁸ Դիվան հայ վիմագրություն, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 108, արձ. № 195:

¹⁹ Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Երևան, 2016, էջ 30-31:

²⁰ Ե. Լալայան, «Բնույալուի գաւառ, Նշանաւոր վանքեր», Ա, Ազգագրական հանդես, 1901, № 7-8, էջ 391:

²¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 35-36:

²² Հ. Եղիազարյան, «Սանահինի վանքը», էջմիածին, 1958, № 12, էջ 57:

²³ Գ. Շախկյան, Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986, էջ 92:

արևելյան երկհարկանի բարդ կառույցը ավելի վաղ է, քան 1189 թ. Զաքարյանների կառուցած արևմտյան հատվածը: Այսպիսով ի տարբերություն արևմտյան պարզ կառուցվածքով թաղակիր սրահի, արևելյանը չափազանց բարդ կառույց է. թաղածածկ դամբարան, երկու կողմերում մատուռներ, երկրորդ հարկում՝ խորան:

Պեղումները. Դամբարանի շուրջը և ներսում, մատուռների հիմքերին մոտ մաքրման և պեղման աշխատանքների ընթացքում հետազոտեցինք և հաշվառեցինք տեղում առկա բոլոր քարերը, որոնց մի մասը, մեր կարծիքով, ժամանակին օգտագործվել են լիցքի կամ շարվածքի մեջ: Քարերի մեջ առկա են մեծ ու փոքր բազմաթիվ սրբատաշ որմնաքարեր, տապանաքարեր, պատվանդաններ, խաչքարերի բեկորներ, ճարտարապետական զանազան մանրամասներ, որոնց թվում՝ կամարների, պատուհանների, բազրիքի, քիվերի և այլ դետալներ:

Որմնաքարերից հատկապես ուշագրավ է հարավային մատուռի վրա դրված արձանագիր քարը (96 × 46 սմ): Արձանագրության սկզբում փորարգիր խաչ է, որից հետո եռատող արձանագրությունը. ԴԵՐՈՒՆԴ ՏԷՐ/ ՊՈՂՈՍԵ[Ա.]Ն ՌԱՄԱ-ԶԵՆՅ/ 1881 ԱՄԻ: Ինչպես պարզվում է արխիվային մի փաստաթղթից, սինոդի որոշմամբ, նույն 1881 թ., սանահնեցի Պողոս Ռամագեանցը ձեռնադրվել է քահանա²⁴:

Դամբարանի արևելյան կողմում մաքրման և պեղման աշխատանքների ընթացքում բացվեցին տարբեր չափերի քարերով շարված, յոթ ուղղանկյուն գետնախարիսխ-պատվանդան, որոնցից չորսի տապանաքարերը իրենց տեղում են (նկ. 5): Մյուսների տապանաքարերը ժամանակին տեղահանվել են: Այս պատվանդանները շատ դեպքերում խարխլված են կամ սեղմված հողի մեջ: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ դրանք շատ ավելի երկար են, քան դրանց վրա դրված տապանաքարերը: Մեր համոզմամբ, տեխնիկական այդ հնարամտությունը արված է այն նպատակով, որպեսզի հիմնապատվանդանի այդ հատվածում տեղադրվեն խաչքարերի բնիկներով ուղղանկյուն պատվանդանները, որոնցից երեք հատ կա տարածքում: Այս պատվանդանների վրա դրված տապանաքարերը երկլանջ գագաթով են, դրանցից միայն մեկն է արձանագիր²⁵:

Դամբարանից հարավ-արևելք բացվեցին մի շարք հարթ սալատապաններ, որոնցից մի քանիսին առկա են մարդու ուրվագծային պատկերներ: Առհասարակ, Սանահնի վանական համալիրի հարավարևելյան հուշարձանախմբի տա-

²⁴ ՀԱԱ, ֆ.56, ց.5, քղթ. 112, Սինոդի օրագրությունները-1881 թ., 401 քերթից, վավ. 195, ք. 228 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր: Սինոդի օրագրությունը՝ Պողոս Ռամագեանցին ֆահանա ձեռնադրելու մասին: Նյութը տրամադրելու համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում արխիվագետ Առմեն Ասատրյանին:

²⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, կազմեցին Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղումյան, Երևան, , 2012, էջ 110:

րաժքում նախկինում հայտնի և 2019-2022 թթ. պեղումներով բացված բազմաթիվ տապանաքարերից միայն 22 սալատապաններն էին արձանագիր²⁶ (աղ. 1)*:

Պեղումներից հայտնաբերված գտածոները հիմնականում խեցեղենի բեկորներ են, որոնք բաժանվում են երկու խմբի. ա) Շինարարական խեցեղեն, բ) Կենցաղային խեցեղեն, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են ջնարակված և անջնարակ խեցեղենի:

Շինարարական խեցեղենը հիմնականում հանդես է գալիս կիսագլանաձև և հարթ կղմինդրի տասնյակ բեկորներով, ինչը հաստատում է, որ մինչև դամբարանի՝ Զաքարյանների կառուցած հատվածի շինարարությունը, արևելյան կողմի վաղ կառույցը և մասնավորապես՝ երեք մատուռները եղել են կղմինդրածածկ: Ուշագրավ է այն, որ որոշ հարթ կղմինդրների եզրապատերը ջնարակապատ են: Դրանք ջնարակված են կանաչ, շագանակագույն, փիրուզագույն երանգներով (աղ. 2) և նույնպես թվագրվում են 12-13-րդ դդ.²⁷: Կան նաև կավե հարթ սալիկներ, որոնք որոշ դեպքերում մակերեսին ունեն եռանկյունաձև ելուստներ, որոնցով հենվել են մեկը մյուսի վրա: Սալիկների լայնությունը 24 սմ է, հաստությունը՝ 3 սմ:

Կենցաղային խեցեղենը հիմնականում հանդես է գալիս 12-13-րդ դդ. անոթների բեկորների տեսքով, որոնց մեջ քիչ չեն նաև կարմրափայլ, կոկած մակերեսով նրբիրան անոթների բեկորները: Որոշ դեպքերում նկատվում են կարմիր ներկով գունազարդման դրսևորումներ: Կավե անոթի կարմրափայլ մի բեկորի վրա կա շրջանաձև կոճակ-ելուստ, որի կենտրոնում ապակու փշրանք է ամրացրած: Ընդելուզման կամ ակնեղենով զարդարելու տեխնիկայով զարդարված կարասներ գտնվել են Անիից և Դվինից և թվագրվում են 10-12-րդ դդ.²⁸:

Սանահինի պեղումներից հայտնաբերված ամենանշանակալի գտածոները քանդակագարդ ճակտոններն են, որոնք հարդարել են կիսափողրակաձև կղմինդրների ճակատային մասերը (աղ. 3): Սրանց գագաթները սուր են, ստորոտը՝ հարթ: Սրանցից երկու նմուշ հայտնաբերվել էր 2019 թ. պեղումների ժամանակ²⁹: 2021-2022 թ. գտնվեցին ևս յոթը, որոնցից հինգի վրա խաչերի քանդակներ են, երկուսի վրա՝ բուսական նախշեր: Նման պատկերազարդ ճակտոն-

²⁶ Ա. Նալբանդյան, «Նորահայտ տապանագրեր Սանահնից», Հայագիտության հարցեր, հ. 1 (25), Երևան, 2022, էջ 169-174:

* Հոդվածի աղ. 1, աղ. 2, աղ. 3-ը տե՛ս ներդիրում:

²⁷ Համաժամանակյա ջնարակված կղմինդրեր գտնվել են Մրվեղի վանական համալիրի 2021-2022 թթ. և Տավուշ բերդի 2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքում (բանավոր տեղեկատվության համար մեծ շնորհակալությունն ենք հայտնում հնագետներ Մ. Սաֆարյանին և Տ. Ալեխանյանին):

²⁸ Հայկական խեցեղորոշություն. 9-13-րդ դդ., խմբ. Գր. Գրիգորյան, Երևան, ՀՊԹ, 2014, էջ 26-27:

²⁹ Ա. Նալբանդյան, «Նորահայտ տապանագրեր Սանահնից», Հայագիտության հարցեր, հ. 1 (25), Երևան, 2022, էջ 166-168:

ներ հայտնաբերվել են Դվինից³⁰, Զվարթնոցից³¹ և Էջմիածին քաղաքում 1979 թ. 5-6-րդ դդ. թվագրվող բազիլիկ եկեղեցու ավերակների մոտ³²: Այստեղից գտնված նմուշները հատկապես իրենց ձևով շատ նման են մեր օրինակին, սակայն եկեղեցու և խեցեղենի հետ միասին թվագրվում են վաղ միջնադարով: Այս երևույթը բնորոշ է վաղ միջնադարին, իսկ զարգացած միջնադարում, երբ կղմինդրե ծածկերը հիմնականում փոխարինվեցին քարե ծածկասալերով, այն աստիճանաբար վերացավ: Սակայն որոշ դեպքերում կղմինդրածածկ են եղել նաև զարգացած միջնադարի եկեղեցիները, ինչպիսին է օրինակ Արցախի Հանրապետություն³³: Սանահինի պեղումների շերտագրությունը և զանազան գտածոների միջավայրը մեզ թույլ չի տալիս դրանք թվագրել վաղ միջնադարով և ավելի հավանական է դրանք պատկանեն 10-12-րդ դարերին: Սրանք, ինչպես նաև զարգաբանական և անզարդ կավե սալերը, օգտագործվել են պատերի լիցքերի մեջ (հատկապես դա ակնհայտ է Զաքարյանների դամբարանին կցակառույց մատուռների պարագայում), ուստի պատկանել են ավելի վաղ կառույցի, քան դամբարանն է:

Այսպիսով, Սանահինը այն եզակի վանական համալիրներից է, որտեղ սկսած 10-րդ դարից մինչև 19-րդ դարը կատարվել են արքայական և իշխանական թաղումներ: Զաքարյանների իշխանական դամբարանի շրջակայքի պեղումները առավել հստակեցրին կառույցի ճարտարապետական կերպարը և հաստատեցին շինությունների տարբեր հատվածների տարածամասնակյա լինելու հանգամանքը: Նորահայտ ուշագրավ գտածոները լրացրին միջնադարյան վանական համալիրների նյութական մշակույթի մասին տեղեկությունները՝ հիմք ստեղծելով նոր պրպտումների համար:

³⁰ Գ. Քոչարյան, «Դվինի վաղմիջնադարյան կղմինդրը որպես բվագրման գործոն», *Բեձ*, 2, 2016, էջ 34:

³¹ Դ. Միրիջանյան, «Վաղ միջնադարյան շինարարական խեցեղենի մի տեսակի մասին», *Էջմիածին*, 2010, թիվ 11, էջ 75:

³² Գ. Կարախանյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Մեղրոնյան, Պ. Հարությունյան, «Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ», *Բեձ*, 2, 1992, էջ 158, Դ. Միրիջանյան, նշվ. աշխ., էջ 76:

³³ Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիբակոսյան, Վ. Սաֆարյան, *Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները*, Երևան, 2009, էջ 40, 91:

ARMAN NALBANDYAN, DIANA MIRIJANYAN

SANAHIN AS A ROYAL AND PRINCELY CEMETERY

Key words: Sanahin, Kyurikian dynasty, Zak‘arian princes, tomb, tombstones, excavations, finds, archaeology.

The desire of Armenian princes and kings to find the last rest in their native possessions is expressed by a number of facts. The royal and princely houses had their own spiritual centers, where the representatives of these houses were buried. While before the construction of vestibules (*gavit*‘) privileged persons were buried in the courtyards of churches (Tat‘ew, Vahanavank‘, Noravank‘), after the appearance of *gavit*‘s they also became burial places of clerics and secular nobility.

In 979, when the Sanahin Monastery was proclaimed episcopal see by the decree of King Smbat II of Armenia, it also became the spiritual center of the Kyurikian kingdom. Therefore, it is no coincidence that the desire of the Kyurikian princes was to enjoy the patronage of Sanahin after their death.

The famous sepulcher of the Zak‘arians is located outside the walled part of the complex, about 60 meters southeast of the central group of monuments, to the west of the St. Hakob Church. As part of the archaeological research of the sepulcher and the other structures of the southeastern group of monuments, in 2019 the St. Hakob Church and the Holy Resurrection Church, and in 2021–2022 the territory adjacent to the family sepulchre of the Zak‘arians with the section of the road leading to the complex were excavated. The research and excavations carried out in the territory of the sepulcher of the Zak‘arians gave significant results both in terms of dating the construction horizons and clarifying the cultural layers.

АРМАН НАЛБАНДЯН, ДИАНА МИРИДЖАНИЯН

САНАИН КАК ЦАРСКАЯ И КНЯЖЕСКАЯ
УСЫПАЛЬНИЦА

Ключевые слова: Санаин, династии Кюриякянов и Закарянов, князья, гробница, надгробия, раскопки, находки, археология.

Армянские князья и цари стремились обрести вечный покой в родных владениях, поэтому царские и княжеские дома имели свои духовные центры, где хоронили представителей своих династий. Если до постройки притворов знать хоронили во дворах церквей (Татев, Ваганаванк, Нораванк), то с их

появлением они стали местами захоронения как духовной, так и светской знати.

В 979 году, когда Смбат Патриарх провозгласил монастырь Санаин епископским престолом, он стал духовным центром царства Кюрикянов. Поэтому неслучайно желание князей Кюрикян пользоваться покровительством Санаина даже после смерти.

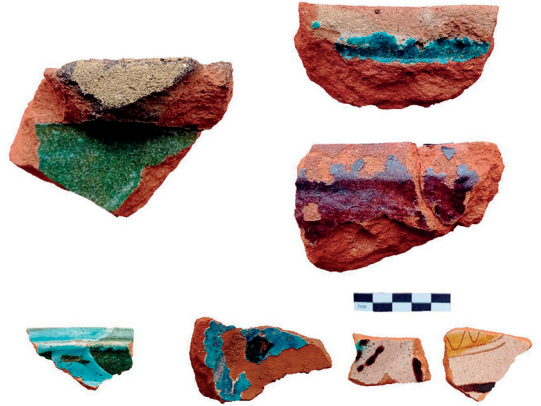
Знаменитая гробница Закарянов находится за пределами обнесенной стеной части комплекса, примерно в 60-и м к юго-востоку от центральной группы памятников, к западу от церкви Св. Акопа. Во время археологических исследований гробницы и других сооружений на юго-востоке памятника в 2019 году были раскопаны церкви Св. Акопа, Св. Воскресения, а в 2021-2022 гг. – территория, прилегающая к родовой гробнице Закарянов и участок дороги, ведущий к комплексу памятников. Исследования и раскопки, проведенные в районе гробницы Закарянов, дали значительные результаты в плане датировки рабочих горизонтов и уточнения культурных слоев.

**ՍԱՆԱՀԻՆԻ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ-ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆՆԵՐԸ
ՋԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆՍԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ**

ՏԻՄՈՁ

ԵՂԻՍԷՔԱՏԱՆՅ

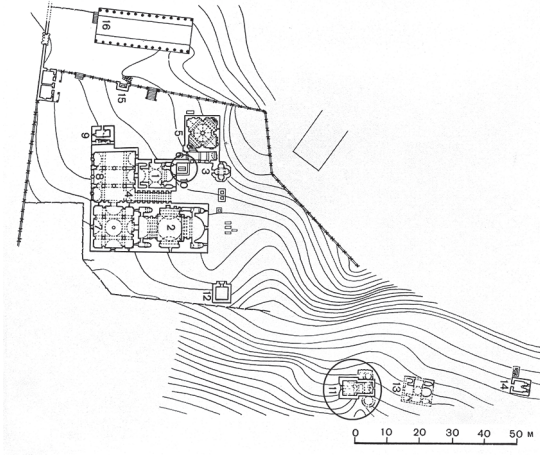

Աղ. 1. Ս. Հարություն եկեղեցու դիմաց բացված տապանատունը և նորահայտ վիմագրերը (լուս. և գրչ. Ա. Նալբանդյանի)

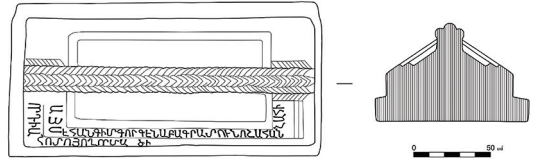
Աղ. 2. Ջնարակված կղմինդրների և անոթների բեկորներ (լուս. Ա. Նալբանդյանի)

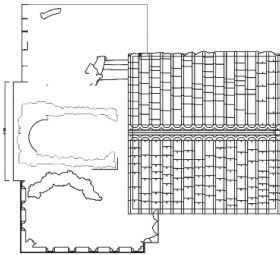
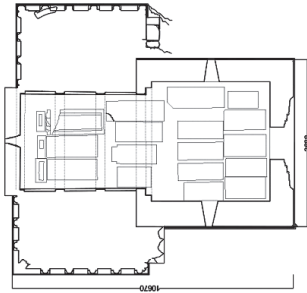
Աղ. 3. Քանդակազարդ ճակտոններ (վերակ. Ս. Խալիկյանի, լուս. Վ. Հակոբյանի, գրչ. Ա. Սահակյանի)

Նկ. 1. Վանական համալիրի հատակագիծը
(չափ. Հ. Խալիֆախյանի)

Նկ. 2. Գուրգեն (Կյուրիկե)
Բագրատունու տապանաբարը
(լուս. Դ.Միրիջանյանի, չափ. Ս. Աղայանի)

Նկ. 3. Զաֆարյանների դամբարանի
չափագրություններ
(Հուշարձաններ վերականգնող
հարտարապետների
հայկական ասոցիացիա)

Նկ. 4. Դամբարանի ներսույթը
(լուս. Ա. Նալբանդյանի)

Նկ. 5. Դամբարանի տեսքը՝
հարավ-արևմուտքից
(լուս. Ա. Նալբանդյանի)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները
(ժողովման պատմութեան համառօտ ուրուագիծ).....5

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աղօթից»-ի 1742-1744 թթ.
տպագրված տարբերակները32

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու ծննդյան թվականն ըստ
իւր եղբորորդի Գրիգորի հիշատակարանի44

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայոց հնագոյն թաղման ծեսերը
(ըստ ազգածին ավանդության տվյալների).....56

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատեր և պարիսպներ. մասնավորի ու հանրայինի միջև
սահմանները Կիլիկյան Հայաստանի փառափայլին միջավայրում.....68

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Ինչո՞ւ, ե՞րբ և որքա՞ն են ուսում «Սասնա ծռեր»
էպոսում ու միջնադարյան գրականության մեջ. սնունդն ու ծեսը81

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Անի փառափ կործանման մասին թուրքական
ավանդագրոյցը և դրա հայկական արմատները.....108

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան.....129

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայ պատմագրության ուսումնասիրման փառափայլան դիտանկյան
ներածական հարցեր.....158

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՋԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԺԳ դարում ընդօրինակված
«Բանի Խմաստասիրաց»-ի շոք տարբեր բնագիր 189

ԱՐՎԵՍ

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Գրիգոր Նարեկացու տեսիլի պատկերագրությունը
(Մանրանկարներից մինչև Մխիթարյան
հայրերի հրատարակությունների փորագրանկարներ) 204

ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

«Հաղորդությունը» Թորոս սարկավազի և Թորոս Տարոնացու
մանրանկարներում 216

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

Սանահինի արհայական-իշխանական հանգստարանները
Ջաֆարյանների տապանատան հնագիտական
պեղումների համապատկերում 225

ՄԵՐԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Մովեդի վանական համալիրը
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները) 235

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ

Արցախի բնակավայրերն ըստ Երուսաղեմի
ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակի հաշվետումարի 252

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Արամ Քերովբեան, *Ջայն Յանապատի. Եկեղեցական
երաժշտության բարեկարգումը ԺԹ. դարու վերջաւորութեան,*
Ակն ընկերակցութիւն, Փարիզ, 2017 271

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

Տաթևիկ Մանուկյան, Գեվորգ Տեր-Վարդանյան (1951-2023)	294
Կարեն Մաթևոսյան, Վարդան Դեվրիկյան (1964-2023)	301
Լինա Պիրադովա, Հայդե Բուշնաուզեն (1939-2023)	309
<i>ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ</i> հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ	311

CONTENTS
BIBLIOGRAPHY**Gevorg Ter-Vardanyan**

The Manuscript Collections of Mashtots Matenadaran 5

Marine Sargsyan

The Versions of the *Prayer Book* by Ghazar Jahkets'i
Printed in 1742–1744 32

HISTORY AND ETHNOGRAPHY**Karen Matevosyan**

The Date of Birth of Catholicos Nersēs Shnorhali
according to the Colophon of his Nephew Grigor 44

Armen Petrosyan

Funeral Rites of Earliest Armenians
(According to Ethnogenic Tradition) 56

Zohrab Gevorgyan

Walls and Fences: Boundaries between the Private
and Public in the Urban Environment of Cilician Armenia 68

Hayk Hambardzumyan

Why, When and How Much They Eat in the Epic
"Sasna Tsrer" and in Medieval Literature? Food and Ritual 81

Samvel Ramazyan

The Turkish Legend about the Destruction of the
City of Ani and its Armenian Roots 108

Haykaz Gevorgyan, Henrik Khachatryan

The Office of Mardpetut'yun and the Mardpet Official 129

Ashot Sargsyan

Introductory Issues Related to the Study of Armenian
Historiography from the Political Aspect 158

PHILOLOGY
Ruzan Poghosyan

- Four Different Copies of “Sayings of Philosophers”
from the 13th Century.....189

ART**Shoghakat Devrikyan**

- Iconography of Grigor Narekats‘i’s Vision
(From Miniatures to Engravings of Mekhitarists’ Publications).....204

Lusine Barseghyan

- Communion of the Apostles in the Miniatures
of T‘oros the Deacon and T‘oros Taronats‘i.....216

ARCHAEOLOGY**Arman Nalbandyan, Diana Mirijanyan**

- Sanahin as a Royal and Princely Cemetery.....225

Meri Safaryan

- The Monastery Complex of Srvegh (Results of excavations 2021–2022).....235

PUBLICATION**Artak Maghalyan**

- The Settlements of Artsakh according to the Donation
Book of the Saint James Monastery of Jerusalem.....252

BOOK REVIEW**Arusiak Tamrazian**

- Aram Kerobian, *A Voice in the Wilderness. Reform of the Church
Music in the Late 19th Century*, Paris, 1917.....271

OBITUARIES

- Tatevik Manukyan**, Gevorg Ter-Vardanyan (1951-2023).....294

- Karen Matevosyan**, Vardan Devrikyan (1964-2023).....301

- Lina Piradova**, Heide Buschhausen (1939-2023).....309

СОДЕРЖАНИЕ

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописные собрания Матенадарана им. Маштоца..... 5

Марине Саргсян

Версии «Молитвенника» Казара Джахкеци,
напечатанная в 1742-1744 гг. 32

ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Карен Матевосян

Дата рождения католикоса Нерсеса Шнорали согласно
памятной записи его племянника Григора 44

Армен Петросян

Похоронные обряды
древнейших армян (по данным этногонического предания)..... 56

Зограб Геворгян

Стены и заборы: границы
между частным и общественным в городской
среде Киликийской Армении 68

Айк Амбарцумян

Почему, когда и сколько едят в эпосе «Сасунские удалцы»
и в средневековой литературе? Еда и ритуал..... 81

Самвел Рамазян

Турецкое предание о разрушении города
Ани и его армянские корни..... 108

Айказ Геворгян, Генрик Хачатрян

Ведомство *мардпетутюн*
и должность *мардпета*..... 129

Ашот Саргсян

Размышления об изучении армянской
историографии в политическом аспекте..... 158

ФИЛОЛОГИЯ

Рузан Погосян

Четыре разные рукописи
“Изречений философов” XIII века..... 189

ИСКУССТВО

Шогакат Деврикан

Иконография видения Григора Нарекаци
(от миниатюр до гравюр изданий Мхитаристов)..... 204

Лусине Барсеган

“Причащение апостолов” в миниатюрах Тороса Дьякона
и Тороса Таронаци..... 216

АРХЕОЛОГИЯ

Арман Налбандян, Диана Мириджанян

Санаин как царская и княжеская усыпальница..... 225

Мери Сафарян

Монастырский комплекс
Срвег (результаты раскопок 2021-2022 гг.)..... 235

ПУБЛИКАЦИЯ

Артак Магальян

Поселения Арцаха согласно книге пожертвований
иерусалимского монастыря свв. Иаковов..... 252

РЕЦЕНЗИЯ

Арусяк Тамразян

Арам Керобян, *Глас в пустыне. Реформа церковной
музыки в конце XIX века*, Париж, 2017..... 271

НЕКРОЛОГИ

Татевик Манукян, Геворг Тер-Варданян (1951-2023)..... 294

Карен Матевосян, Вардан Деврикан (1964-2023)..... 301

Лина Пирадова, Хайде Бушхаузен (1939-2023)..... 309

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 35

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 35

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 35

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ներսես Շնորհալի, Մանրուսմունֆ (Ղրիմ), 1352 թ., ՄՄ 591
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Զախսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 20

տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/